યુનિટ ૧: ન્યાયતંત્ર

ન્યાયશાસ્ત્રનો પરિચય

ન્યાયશાસ્ત્ર શું છે અને કાયદાના વિદ્યાર્થીએ શા માટે કાળજી લેવી જોઈએ? સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, ન્યાયશાસ્ત્ર એ **કાયદાનું દર્શન છે** - તે વ્યક્તિગત કાયદાઓ અને કેસોથી પાછળ હટીને મોટા પ્રશ્નો પૂછે છે: કાયદો શું છે? તે શા માટે બંધનકર્તા છે? ન્યાયાધીશોએ કેવી રીતે નિર્ણય લેવો જોઈએ? ન્યાયશાસ્ત્રને સમજવાથી કાયદાના સ્નાતકને ફક્ત નિયમ-યાદ રાખનાર જ નહીં, પણ કાનૂની વિચારકમાં ફેરવવામાં આવે છે. આ વિભાગ ભારતીય સંદર્ભ અને પરીક્ષાની માંગણીઓ પર વિશેષ ધ્યાન આપીને આ પાયાના વિષયને આકાર આપતા અર્થ, અવકાશ, વિભાગો અને વિચારકોને ઉજાગર કરે છે.

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને મુખ્ય અર્થ

"**જ્યુરિસપ્રુડન્સ**" શબ્દ લેટિન શબ્દ " જ્યુરિસપ્રુડેન્ટિયા" પરથી આવ્યો છે - જે " જ્યુરિસ " (કાયદાનું, " જ્યુસ " - અધિકાર/કાયદામાંથી) અને "પ્રુડેન્ટિયા" (જ્ઞાન, દૂરંદેશી, શાણપણ) નું સંયોજન છે. તેથી તેનો શાબ્દિક અર્થ "**કાયદાનું જ્ઞાન**" અથવા "**કાયદા વિશે શાણપણ**" **છે** . રોમનો, ખાસ કરીને મહાન ન્યાયશાસ્ત્રી **ઉલ્પિયન** (લગભગ 170-228 CE), "જ્યુરિસપ્રુડેન્ટિયા" ને " ડિવિનારમ એટેક હ્યુમનારમ રેરમ નોટિટિયા, ઇસ્ટિ એટેક ઇનિયુસ્ટી સાયન્ટિયા " - "દૈવી અને માનવીય વસ્તુઓનું જ્ઞાન, ન્યાયી અને અન્યાયી શું છે તેનું

વિજ્ઞાન" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. આ એક પ્રાચીન સૂઝ દર્શાવે છે: કાયદો ફક્ત આદેશોનો સમૂહ નથી પરંતુ માનવ સમાજ અને નૈતિકતાની ઊંડી સમજણની જરૂર છે.

સંસ્કૃત કાનૂની પરંપરામાં, સૌથી નજીકનો સમકક્ષ **ધર્મશાસ્ત્ર છે** - ધર્મ (ન્યાયી ફરજ/કાયદો) + શાસ્ત્ર (વિજ્ઞાન/શિક્ષણ). **ધર્મનો** ખ્યાલ પશ્ચિમી હકારાત્મક કાયદા કરતાં વ્યાપક છે, જેમાં નૈતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક ફરજોનો સમાવેશ થાય છે. આ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વિરોધાભાસ પહેલાથી જ સકારાત્મકતાવાદી અને કુદરતી કાયદા શાળાઓ વચ્ચેના તણાવને દર્શાવે છે.

સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા અને કાર્યક્ષેત્ર

ન્યાયશાસ્ત્રની કોઈ એક જ સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત વ્યાખ્યા નથી. તેના બદલે, ઘણા મહાન વિચારકોએ વિવિધ પાસાઓને આવરી લેતી રચનાઓ રજૂ કરી છે.

વિચારક	વ્યાખ્યા (સરળ શબ્દોમાં)
જોન ઓસ્ટિન (૧૭૯૦–૧૮૫૯)	"ન્યાયશાસ્ત્ર એ **સકારાત્મક કાયદાનું વિજ્ઞાન છે** " - એટલે કે, સાર્વભૌમ દ્વારા સ્થાપિત કાયદાનો અભ્યાસ.
સર જોન સૅલ્મોન્ડ (૧૮૬૨–૧૯૨૪)	"ન્યાયશાસ્ત્ર એ **નાગરિક કાયદાના પ્રથમ સિદ્ધાંતોનું વિજ્ઞાન છે** " - તે કોઈપણ કાનૂની પ્રણાલીના મૂળભૂત માળખાઓની તપાસ કરે છે.
સર થોમસ એર્સ્કિન હોલેન્ડ (૧૮૩૫–૧૯૨૬)	"ન્યાયશાસ્ત્ર એ **સકારાત્મક કાયદાનું ઔપચારિક વિજ્ઞાન છે** " - તે કાયદાના સ્વરૂપ સાથે વ્યવહાર કરે છે, સામગ્રી સાથે નહીં (જેમ કે વ્યાકરણથી ભાષા સુધી).
જ્યોર્જ ડબલ્યુ. પેટન (૧૮૯૯–૧૯૬૫)	"ન્યાયશાસ્ત્ર એ **કાયદાનો તેના સૌથી સામાન્ય સ્વરૂપમાં અભ્યાસ છે** " - તે સાર્વત્રિક પેટર્ન શોધવા માટે યોક્કસ નિયમોનો સારાંશ આપે છે.

ન્યાયશાસ્ત્રના **ક્ષેત્રમાં શામેલ છે**:

- મૂળભૂત કાનૂની ખ્યાલોનું વિશ્લેષણ (હક, ફરજ, મિલકત, વ્યક્તિ, કબજો, શીર્ષક)
- કાયદાના હેતુઓ અને કાર્યો (ન્યાય, વ્યવસ્થા, સામાજિક નિયંત્રણ) ની તપાસ.

• કાયદાના સ્ત્રોતોનું મૂલ્યાંકન (કાયદો, પૂર્વવર્તી, રિવાજ)
• કાનૂની તર્ક અને ન્યાયિક નિર્ણય લેવાની પ્રકૃતિ પર ટીકાત્મક પ્રતિબિંબ
ન્યાયશાસ્ત્ર એ ફક્ત કાયદાઓ પર ટિપ્પણી **નથી** ; તે એક **સૈદ્ધાંતિક, વિશ્લેષણાત્મક અને મૂલ્યાંકનાત્મક** તપાસ છે જે સમગ્ર કાનૂની વ્યવસ્થાને અર્થ અને માળખું આપે છે.

ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિ

ન્યાયશાસ્ત્ર અચાનક ઉભરી આવ્યું ન હતું. તે અનેક તબક્કાઓમાંથી પસાર થયું:
૧. **પ્રાચીન** : ગ્રીક ફિલસૂફો - **પ્લેટો** (૪૨૮–૩૪૮ બીસીઇ) ધ લોઝ એન્ડ ધ રિપબ્લિકમાં - અને **એરિસ્ટોટલ** (૩૮૪–૩૨૨ બીસીઇ) જેમણે કુદરતી ન્યાય અને પરંપરાગત ન્યાય વચ્ચે તફાવત કર્યો. ભારતમાં, **મનુસ્મૃતિ** (લગભગ ૨૦૦ બીસીઇ–૨૦૦ સીઇ) એ કાયદાને ધર્મ સાથે જોડ્યો.
2. **રોમન** : શાસ્ત્રીય ન્યાયશાસ્ત્રીઓ (ગૈયસ, ઉલ્પિયન, પેપિનીયન) એ ius civile , ius gentium અને ius naturale નું એક સુસંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્ર બનાવ્યું . તેમનું કાર્ય પાછળથી સમ્રાટ **જસ્ટિનિયન** (529-534 CE) હેઠળ કોર્પસ જ્યુરિસ સિવિલિસમાં સંકલિત થયું.
૩. **મધ્યયુગીન** : **થોમસ એક્વિનાસ** (૧૨૨૫-૧૨૭૪) એ તેમના સુમ્મા થિયોલોજિકામાં કુદરતી કાયદાને વ્યવસ્થિત કર્યા , શાશ્વત, કુદરતી, દૈવી અને માનવ કાયદાને અલગ પાડ્યા. ઇસ્લામિક ન્યાયશાસ્ત્ર (ફિકહ) **અલ-ગઝાલી** (૧૦૫૮-૧૧૧૧) અને **ઇબ્ન રશ્દ** (૧૧૨૬-૧૧૯૮) જેવા વિદ્વાનો

સાથે વિકસ્યું.
૪. **આધુનિક** (૧૬મી-૧૮મી સદી): **હ્યુગો ગ્રોટિયસ** (૧૫૮૩-૧૬૪૫) એ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અને બિનસાંપ્રદાયિક કુદરતી કાયદાનો પાયો નાખ્યો. **થોમસ હોબ્સ** (૧૫૮૮-૧૬૭૯) એ લેવિઆથન (૧૬૫૧) માં દલીલ કરી હતી કે કાયદો એ સાર્વભૌમનો આદેશ છે. **મોન્ટેસ્કયુ** (૧૬૮૯-૧૭૫૫) એ કાયદાને આબોહવા, ભૂગોળ અને રિવાજો સાથે જોડ્યો.
૫. **સમકાલીન** (૧૯મી સદી પછી): **વિશ્લેષણાત્મક શાળા** (ઓસ્ટિન, બેન્થમ, કેલ્સન) એ કાયદા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું જેમ તે છે. **ઐતિહાસિક શાળા** (સેવિગ્ની, મેઈન) એ કાયદાને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના ઉત્પાદન તરીકે ભાર મૂક્યો. **સમાજશાસ્ત્રીય શાળા** (એહરલિચ, પાઉન્ડ, ડર્ખેઇમ) એ સમાજમાં કાયદાની તપાસ કરી. **કુદરતી કાયદાના પુનરુત્થાન** (ફુલર, ફિનિસ, વ્હોર્કિન) એ નૈતિક પાયાને ફરીથી સ્થાપિત કર્યા.

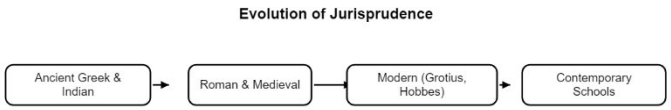

મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને વિચારકો

સૂક્ષ્મ-વિષયોમાં પાંચ મુખ્ય વિચારકોની યાદી છે: ઓસ્ટિન, બેન્થમ, સૅલ્મોન્ડ, હોલેન્ડ, પેટન. અમે દરેકને વારાફરતી ધ્યાનમાં લઈશું, પરંતુ તેમને વ્યાપક શાળાઓમાં પણ મૂકીશું.

૧. જોન ઓસ્ટિન (૧૭૯૦–૧૮૫૯) – વિશ્લેષણાત્મક હકારાત્મકવાદ

મુખ્ય દલીલ: કાયદો એ **સાર્વભૌમનો આદેશ છે જે મંજૂરી** દ્વારા સમર્થિત છે . તેમના પ્રાંત ન્યાયશાસ્ત્ર નિર્ધારિત (1832) માં, ઓસ્ટિને કાયદાને જેમ છે તેમ કાયદાથી અલગ કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો જેવો તે હોવો જોઈએ . આ **કાનૂની હકારાત્મકવાદ છે** .

• **આદેશ** : ઉપરી અધિકારી દ્વારા એવી ઇચ્છાની અભિવ્યક્તિ કે નીચ વ્યક્તિ કંઈક કરે/ન કરે.

• **સાર્વભૌમ** : એવી વ્યક્તિ/શરીર જેને સમાજના મોટા ભાગ દ્વારા આદતપૂર્વક આધીન રાખવામાં આવે છે, જે આદતપૂર્વક બીજા કોઈનું આધીન નથી રહેતું.

• **સજા** : આજ્ઞાભંગ પછી આવતી દુષ્ટતા.

ટીકા: ઓસ્ટિનનો સિધ્ધાંત રૂઢિગત કાયદો, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદો અને સાર્વભૌમ સત્તા પર બંધારણીય મર્યાદાઓને અવગણે છે.

2. જેરેમી બેન્થમ (1748–1832) –
ઉપયોગીતાવાદી ન્યાયશાસ્ત્ર

મુખ્ય દલીલ: કાયદાનું મૂલ્યાંકન સૌથી મોટી સંખ્યાના સૌથી મોટા સુખમાં તેના યોગદાન દ્વારા થવું જોઈએ . બેન્થમ કુદરતી કાયદા અને સામાન્ય કાયદાની કાલ્પનિક કથાઓના ટીકાકાર હતા. તેમણે બધા કાયદાઓને સ્પષ્ટ, યોક્કસ અને સુલભ બનાવવા માટે તેમના **કોડિફિકેશનની હિમાયત કરી.**

• બેન્થમે એક્સપોઝીટરી જ્યુરિસપ્રુડન્સ (કાયદો શું છે) ને સેન્સરીઅલ જ્યુરિસપ્રુડન્સ (કાયદો શું હોવો જોઈએ) થી અલગ પાડ્યો.

જેમ્સ મિલ દ્વારા ભારતીય દંડ સંહિતા (૧૮૬૦) ને

પ્રભાવિત કરી .
૩. સર જોન સૅલ્મોન્ડ (૧૮૬૨–૧૯૨૪) – વિશ્લેષણાત્મક પરંતુ વ્યાપક
મુખ્ય દલીલ: ન્યાયશાસ્ત્ર એ **નાગરિક કાયદાના પ્રથમ સિદ્ધાંતોનું વિજ્ઞાન છે** .
સૅલ્મોન્ડનું ન્યાયશાસ્ત્ર (1902) પ્રમાણભૂત પાઠ્યપુસ્તક બન્યું. તેમણે કાયદાને "ન્યાયના વહીવટમાં રાજ્ય દ્વારા માન્ય અને લાગુ કરાયેલા સિદ્ધાંતોનો સમૂહ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યો.
• તેમણે કાયદાને **નાગરિક** (રાજ્ય દ્વારા લાગુ કરાયેલ) અને **કુદરતી** (નૈતિક) માં વર્ગીકૃત કર્યા.
• તેમણે અધિકાર, ફરજ, માલિકી, કબજો જેવા ખ્યાલોનું ચોકસાઈથી વિશ્લેષણ કર્યું.
૪. સર થોમસ એર્સ્કિન હોલેન્ડ (૧૮૩૫–૧૯૨૬) – ઔપચારિક વિજ્ઞાન
મુખ્ય દલીલ: ન્યાયશાસ્ત્ર એ **સકારાત્મક કાયદાનું ઔપચારિક વિજ્ઞાન છે** , જે કાનૂની ખ્યાલોની રચના અને સંબંધો સાથે વ્યવહાર કરે છે, તેમની સામગ્રી સાથે નહીં. તેમણે તેની તુલના વ્યાકરણ સાથે કરી: જેમ વ્યાકરણ ભાષાના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરે છે, તેમ ન્યાયશાસ્ત્ર કાયદાના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરે છે.
• હોલેન્ડે ભાર મૂક્યો કે ન્યાયશાસ્ત્ર **વિશ્લેષણાત્મક છે** , નૈતિક નથી.
• તેમનું પુસ્તક "એલિમેન્ટ્સ ઓફ જ્યુરિસપ્રુડન્સ" (૧૮૮૦) પ્રભાવશાળી હતું.
૫. જ્યોર્જ ડબલ્યુ. પેટન (૧૮૯૯–૧૯૬૫) – આધુનિક સંશ્લેષણ
મુખ્ય દલીલ: ન્યાયશાસ્ત્ર એ **કાયદાનો તેના**

સૌથી સામાન્ય સ્વરૂપમાં અભ્યાસ છે .
પેટનના "અ ટેક્સ્ટબુક ઓફ જ્યુરિસપ્રુડન્સ" (૧૯૪૬) માં વિશ્લેષણાત્મક, ઐતિહાસિક અને સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમોનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે દલીલ કરી હતી કે ન્યાયશાસ્ત્રમાં તર્ક, ઇતિહાસ અને સામાજિક હેતુનો સમાવેશ થવો જોઈએ.
કાર્યાત્મક અભિગમ લાવ્યો : કાયદાનો હેતુ સામાજિક વ્યવસ્થા છે.
• પેટનને ઘણીવાર એ વ્યાખ્યા માટે ટાંકવામાં આવે છે કે ન્યાયશાસ્ત્ર યોક્કસ નિયમો કરતાં **કાયદાની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરે છે.**
અન્ય આવશ્યક વિચારકો
• **હેન્સ કેલ્સન** (૧૮૮૧–૧૯૭૩): કાયદાનો શુદ્ધ સિદ્ધાંત - એક વંશવેલો આદર્શ પ્રણાલી તરીકે કાયદો (ગ્રુન્ડનોર્મ).
• **HLA હાર્ટ** (૧૯૦૭–૧૯૯૨): પ્રાથમિક અને ગૌણ નિયમોના જોડાણ તરીકે કાયદો, ઓસ્ટિનના આદેશ સિદ્ધાંતની ટીકા કરે છે.
• **રોનાલ્ડ ડ્વોર્કિન** (૧૯૩૧–૨૦૧૩): કાયદામાં ફક્ત નિયમો જ નહીં, પણ સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે; ન્યાયાધીશોએ સમુદાયની નૈતિકતા અનુસાર અર્થઘટન કરવું જોઈએ.
• **સેવિગ્ની (૧૭૭૯–૧૮૬૧)**: કાયદો ફોક્સગીસ્ટ (લોકોની ભાવના) માંથી ઉગે છે.
• **રોસ્કો પાઉન્ડ (૧૮૭૦–૧૯૬૪): સામાજિક ઇજનેરી** તરીકે કાયદો - સ્પર્ધાત્મક હિતોનું સંતુલન.
નમૂનારૂપ સરખામણી: ન્યાયશાસ્ત્રની

શાળાઓ

શાળા	મુખ્ય વિચાર	મુખ્ય વિચારકો	ફોકસ
વિશ્લેષણાત્મક (સકારાત્મક)	કાયદો એ નૈતિકતાથી અલગ એક આદેશ/ધોરણ પ્રણાલી છે.	ઓસ્ટિન, કેલ્સન, હાર્ટ, બેન્થમ	કાયદાનું સ્વરૂપ, માળખું, માન્યતા
ઐતિહાસિક	કાયદો રિવાજ અને રાષ્ટ્રીય પાત્રમાંથી કુદરતી રીતે વિકસિત થાય છે.	સેવિગ્ની, હેનરી મેઈન, બ્લેકસ્ટોન	ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, ઐતિહાસિક સાતત્ય
નૈતિક (કુદરતી કાયદો)	કાયદો નૈતિક સિદ્ધાંતોનું પાલન કરતો હોવો જોઈએ, નહીં તો તે સાચો કાયદો નથી.	એક્વિનાસ, કુલર, ફિનિસ, ફ્રોકિન	ન્યાય, નૈતિકતા, સહજ તર્કસંગતતા
સમાજશાસ્ત્રીય	કાયદો એ એક સામાજિક ઘટના છે જે માનવ જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરે છે.	એહરલિચ, પાઉન્ડ, ડર્ખેમ, વેબર	કાર્ય, સામાજિક નિયંત્રણ, હિતો

અન્ય વિજ્ઞાન સાથે સંબંધ

ન્યાયશાસ્ત્ર એકલતામાં અસ્તિત્વમાં નથી. તે આની સાથે છેદે છે:

• **સમાજશાસ્ત્ર** : **સમાજશાસ્ત્રીય ન્યાયશાસ્ત્ર** અભ્યાસ કરે છે કે કાયદો સમાજને કેવી રીતે અસર કરે છે અને તેનાથી વિપરીત. **મેક્સ વેબરે** કાયદાનું વિશ્લેષણ સત્તાના તર્કસંગતકરણ તરીકે કર્યું. **એમિલ દુર્ખાઈમે** દલીલ કરી હતી કે કાયદો સામાજિક એકતાના પ્રકાર (યાંત્રિક/કાર્બનિક) ને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ભારતમાં, કાનૂની બહુવચનવાદ અને સમુદાય રિવાજો મહત્વપૂર્ણ છે.

• **નીતિશાસ્ત્ર** : **કુદરતી કાયદાના** સિદ્ધાંતો ન્યાયશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રને જોડે છે. "શું અન્યાયી કાયદો ખરેખર કાયદો છે?" એ પ્રશ્ન કેન્દ્રિય છે. **કાનૂની નૈતિકતા** (ડેવલિન) વિરુદ્ધ **નુકસાન સિદ્ધાંત** (મિલ) ચર્ચા કરે છે.

• **અર્થશાસ્ત્ર** : **કાયદો અને અર્થશાસ્ત્ર** ચળવળ (પોસ્નર, કોઝ) ખર્ચ-લાભ, કાર્યક્ષમતા અને પ્રોત્સાહનોનો ઉપયોગ કરીને કાયદાઓનું

વિશ્લેષણ કરે છે. ઉદાહરણ: રાયલેન્ડ્સ વિ. ફ્લેચર (૧૮૬૮) કડક જવાબદારી નિયમને કાર્યક્ષમ જોખમ ફાળવણી તરીકે જોઈ શકાય છે.

• **રાજકીય વિજ્ઞાન** : ન્યાયશાસ્ત્ર કાયદો, રાજ્ય, સાર્વભૌમત્વ અને અધિકારો વચ્ચેના સંબંધની તપાસ કરે છે. **હોબ્સ**, **લોક**, **રૂસો** દરેકના ન્યાયશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો હતા. ભારતીય બંધારણનો મૂળભૂત બંધારણ સિદ્ધાંત (કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય , 1973) કાયદા અને રાજકીય સિદ્ધાંતને મિશ્રિત કરે છે.

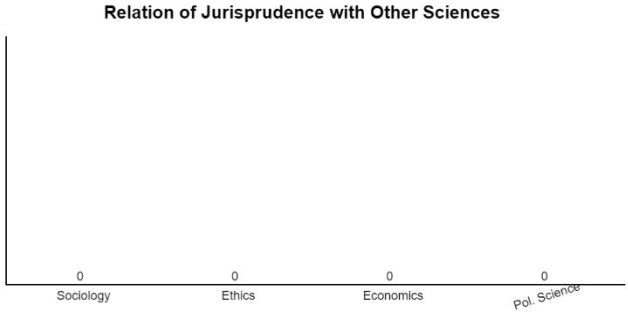

ન્યાયશાસ્ત્રનું મહત્વ

ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શા માટે કરવો? અહીં મુખ્ય કારણો છે:

૧. **વૈચારિક સ્પષ્ટતા** - તે વકીલને ફક્ત વ્યાખ્યાઓથી આગળ "અધિકાર", "ફરજ", "કબજો" વિશે વિચારવાની તાલીમ આપે છે.

2. **વિવેચનાત્મક મૂલ્યાંકન** - તે મૂલ્યાંકન કરવામાં મદદ કરે છે કે હાલના કાયદા ન્યાયી, કાર્યક્ષમ છે કે જૂના છે.

3. **સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર વચ્ચેનું અંતર દૂર કરવું** - ન્યાયાધીશો ઘણીવાર ન્યાયશાસ્ત્રના તર્કનો ઉપયોગ કરે છે (દા.ત., મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (1978) એ કુદરતી કાયદાના ખ્યાલનો

ઉપયોગ કરીને કલમ 21 ને વિસ્તૃત કરી, જેમાં વાસ્તવિક ડ્યુ પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે).
૪. **કાયદાકીય માર્ગદર્શન** - કાયદા સુધારકો (ભારતીય કાયદા પંચ) ન્યાયશાસ્ત્રની આંતરદૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરે છે.
૫. **અન્ય વિષયોનો પાયો** - બંધારણીય કાયદો, ફોજદારી કાયદો, મિલકત કાયદો - આ બધા ન્યાયશાસ્ત્રના ખ્યાલો પર આધારિત છે.
ભારતીય સંદર્ભ : ધર્મ (ફરજ-આધારિત) અને **ન્યાય** (ન્યાય) ને પશ્ચિમી કાનૂની ખ્યાલો સાથે એકીકૃત કરવું એ એક અનોખો પડકાર છે. ભારતીય અદાલતો વારંવાર કુદરતી કાયદા અને સામાજિક-આર્થિક ન્યાયનો ઉલ્લેખ કરે છે (દા.ત., કેશવાનંદ , મિનર્વા મિલ્સ). કાનૂની બહુવચનવાદ - વ્યક્તિગત કાયદા, રૂઢિગત કાયદાઓ અને રાજ્ય કાયદાનું સહઅસ્તિત્વ - ઊંડા ન્યાયશાસ્ત્રના વિશ્લેષણને દબાણ કરે છે.
પરીક્ષા બુસ્ટર ઝોન
યુજીસી નેટ/જેઆરએફ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર ફોકસ
• **વારંવાર પૂછાતા વ્યાખ્યાત્મક પ્રશ્નો** : "ન્યાયશાસ્ત્રને હકારાત્મક કાયદાના ઔપચારિક વિજ્ઞાન તરીકે કોણે વ્યાખ્યાયિત કર્યું?" (હોલેન્ડ); "નાગરિક કાયદાના પ્રથમ સિદ્ધાંતોના વિજ્ઞાન તરીકે કોણે વ્યાખ્યાયિત કર્યું?" (સૅલ્મોન્ડ).
• **વિધાન-કારણ ફાંદા** : ઉદાહરણ: વિધાન (A) - ઓસ્ટિન કાયદાને સાર્વભૌમત્વના આદેશ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. કારણ (R) - કેલ્સનનો શુદ્ધ કાયદાનો સિદ્ધાંત પણ કાયદાને આદેશ તરીકે